

ALACSONY VÉGZETTSÉG – SOK GYEREK? A MAGAS TERMÉKENYSÉG NÉHÁNY TERÜLETI ÉS ETNIKAI ASPEKTUSÁRÓL¹

HUSZ ILDIKÓ

Bevezetés

Mint ismeretes, Magyarországon az egyes demográfiai mutatók országos értékei jelentős területi különbségeket takarnak. A teljes termékenységi arányszám – amelynek értéke országosan alig haladja meg az 1,3-et – a fővárosban a legalacsonyabb (1,1 körüli), míg a legmagasabb Borsod-Abaúj-Zemplén megye halmozottan hátrányos helyzetű térségeiben, ahol a mutató értéke ennek kétszeresét is elérheti (ld. Melléklet térkép). A befejezett termékenység még ennél is szélesebb intervallumban (1,5 és 3,3 között) szóródik (Mikrocenzus 2005). Miközben tehát országosan igen alacsony termékenységgel számolhatunk, addig néhány kistérségben a fertilitás megközelíti a népességreprodukcióhoz szükséges szintet.² A legmagasabb gyermekszámmal jellemezhető területek az ország északi peremvidékein találhatók, de a termékenység az északkeleti országrész és Dél-Dunántúl egyes kistérségeiben is az átlagot lényegesen meghaladó mértékű. Közös sajátosságuk ezeknek a területeknek, hogy szinte kivétel nélkül a társadalmi-gazdasági szempontból leginkább elmaradott kistérségek közé tartoznak.³

A termékenység fent említett földrajzi különbségeinek magyarázatában minden bizonnyal szerepet játszik a népesség etnikai összetétele. A hagyományosan magas fertilitású magyarországi cigányság⁴ jelentős része – mintegy 40%-a – ugyanis a halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben koncentrálódik (Népszámlálás 2001). Mindazonáltal kérdéses, hogy ez önmagában mennyiben járul hozzá a térségi különbségek magyarázatához, mint ahogyan az sem világos, hogy a cigányság mely jellemzője: strukturális pozíciója vagy kulturális sajátosságai vezetnek-e a viszonylag magas gyermekvállalási hajlan-

¹ A tanulmányban szereplő kutatás két pályázat keretében készült, mindkettőt az OTKA támogatta (K 62157, témavezető: Józán Péter, PD 78513, témavezető: Husz Ildikó)

² Meg kell jegyezni, hogy a teljes termékenységi arányszám 2004-ben csak a bodrogi kistérségben tette lehetővé a bővített népesség-reprodukciót, míg máshol az alatt marad. A termékenység kistérségek szerinti különbségeiről ld. még Hablicsek 2003.

³ 2004-ben az 1,6-nél magasabb teljes termékenységi arányszámmal rendelkező huszonegy kistérség közül csak három nem esett az ún. területfejlesztés szempontjából leghátrányosabb helyzetű kistérségek csoportjába.

⁴ A tanulmányban a cigány és roma kifejezéseket szinonimaként használjuk.

dóságához. Köztudott, hogy a roma lakosság iskolázottsági szintje (és ezzel összefüggően munkaerő-piaci pozíciója, illetve jövedelmi helyzete is) az országos átlagnál kedvezőtlenebb, márpedig az alacsony végzettség általában véve magasabb termékenységgel jár együtt (Andorka 1987; Szukicsné 2000; Kamarás 2001; Spéder 2003; Husz 2006). Egy Baranya megyei kutatás kapcsán Hoóz István már az 1970-es évek elején felvetette, hogy a magas termékenység, amelyre cigány kulturális sajátosságként tekintettünk, valójában a romák strukturális összetételének, jelesül az átlagosnál alacsonyabb iskolázottságának következménye. Az akkori kutatás eredményei ugyanis azt mutatták, hogy azonos végzettségi szint mellett a baranyai cigányok gyerekszámát alacsonyabb a nem cigányokénál (Hoóz 1973, 1991).

Az említett vizsgálat óta negyven év telt el, ami alatt az ország egészének, és ezen belül a cigányságnak a társadalmi és népesedési viszonyai is megváltoztak. Makroszinten a termékenységi mutatók értéke zuhanásszerűen csökkent, az iskolázottság terén pedig azóta két – egy középfokú, majd egy felsőfokú – oktatási expanzió is bekövetkezett. Ráadásul az iskolai végzettség jelentősége is megnőtt, amennyiben a korábbihoz képest jobban befolyásolja nemcsak az életesélyeket és -minőséget, de a népesedési mutatókat is.⁵ Ezek a folyamatok nem azonos módon érintették a roma népességet, amely etnikum termékenysége ma is lényegesen magasabb az országos átlagnál. Továbbra is feltehető tehát a kérdés, hogy vajon a magas fertilitás magyarázható-e pusztán az iskolázottsági összetétellel, vagy más okokat kell keresnünk. Jelen tanulmányban ennek a kérdésnek a megválaszolásához szeretnénk közelebb jutni azzal, hogy megvizsgáljuk: vajon mennyiben hasonló és mennyiben különböző az alacsony iskolázottságú roma és nem roma nők gyermekvállalásának mintázata. Megállapításaink alapját egy több éve folyó empirikus kutatás eredményei képezik, amelyet néhány hátrányos helyzetű kistérségben folytattunk. Mielőtt azonban a konkrét kutatásra rátérnénk, érdemes röviden összefoglalni azokat az ismereteket, amelyeket a magyarországi cigányság termékenységéről tudunk.

1. A magyarországi roma nők termékenysége az eddigi felmérések alapján

A roma népesség demográfiai jellemzőiről több forrásból is rendelkezünk ismeretekkel. Az adatszolgáltatók körét tekintve a legteljesebbek a népszámlálások, amelyekben elvben az összes magyarországi roma családról vannak adataink. Valószínűsíthetjük azonban, hogy a censusokban a romák egy része a magyar etnikumú népesség között van nyilvántartva. A mutatószámok kiszámí-

⁵ A halandóság és az életkilátások iskolai végzettség szerinti különbségeinek növekedéséről ld. Klinger 2001; Habcsek–Kovács 2007, ugyanerről a termékenységgel kapcsolatban ld. Szukicsné (befejezett termékenység), Spéder 2003; Husz 2006 (teljes termékenységi arányszám), Husz 2006 (gyermekvállalás időzítése).

tásánál ez nem okozna problémát, ha az így kimaradók demográfiai jellemzői azonosak lennének a romaként összeírt népességével. Amint azonban azt más forrásból tudjuk, a külső besorolás és az etnikai önidentifikáció a megkérdezett társadalmi státusától – pl. iskolázottságától – függően különböző mértékben tér el (Ladányi 1996). Márpedig az iskolázottság a termékenység és más demográfiai jellemzők tekintetében is fontos különbségtevő tényező. Mindebből az következik, hogy a népszámlálási adatokból számított mutatók nagy valószínűséggel nemcsak a lélekszám, de más népesedési jellemzők tekintetében is szisztematikusan torzított eredményt adnak. Mindenesetre a 2001. évi census azon adatát, mely szerint 100 magyar nemzetiségű nőre 153 gyermek jut, míg 100 cigány nőre 264 (Népszámlálás 2001), kiindulópontul használhatjuk a termékenységi különbségek becslésére.⁶

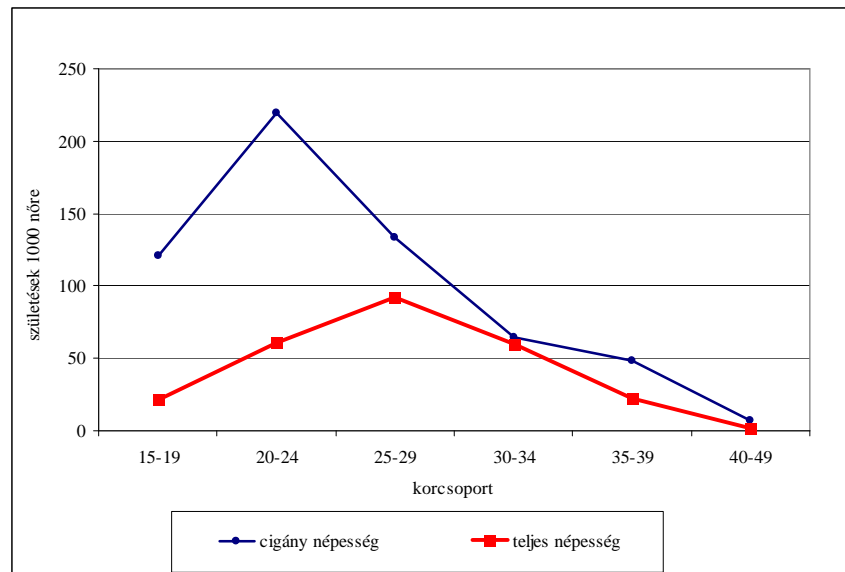
Egy másik gyakran használatos forrás a Kemény István vezette 2003. évi országos cigányfelmérés, amely a censusokétól eltérő módszertant használt: a kutatók azokat tekintették cigányoknak, akiket a nem cigány környezetük (elsősorban közigazgatási tisztviselők, iskolai és egészségügyi dolgozók) annak tartott, illetve akik közülük egy cigányfelmérésben hajlandók voltak közreműködni. Nem egyértelmű, hogy ez a módszer mennyivel szolgálat pontosabb becslési alapot a főbb demográfiai mutatók kiszámításához, mindenesetre az bizonyosra vehető, hogy – a népszámláláshoz hasonlóan – ez a vizsgálat is felülreprezentálja a cigányság szociálisan leginkább hátrányos helyzetű rétegét. Mivel feltételezhetjük, hogy ennek a csoportnak a legnagyobb a termékenysége, a Kemény-féle vizsgálat szerinti, 100 cigány nőre jutó 234 gyermek (Kemény és tsai 2004) szintén felső becslést jelentheti a teljes etnikumra jellemző arányszámnak.

Hasonló arányokat kapunk akkor is, ha a korösszetétel és a gyerekvállalás időzítésének hatásait kiszűrve a befejezett, illetve kvázi-befejezett termékenység mértékét – azaz a 40–49 éves nők gyermekszámát – hasonlítjuk össze. A mutató értéke a teljes népesség esetében 2001-ben 1,93 volt, míg a cigányságra vonatkozóan 3,38 (Népszámlálás 2001). Sajnos, a Kemény-féle vizsgálat adatközlésében erre vonatkozóan nincs információ, de a közölt adatokból ennél valamivel kisebb érték valószínűsíthető.⁷ A fenti két mutató alapján látható, hogy a cigányság termékenysége a teljes népességhez képest jóval nagyobb, annak legalább másfélszerese, de kevesebb mint kétszerese.

⁶ A censusok mellett időnként a KSH és egyéb állami intézmények is végeztek becsléseket, amelyek elsősorban a cigányok lélekszámának meghatározására irányultak, áttekintésük-ről ld. Mészáros-Fóti 1996.

⁷ A Kemény-féle felmérést ismertető kötet közli a 35–49 éves házasságú nők gyermekszámát, ami a cigány nemzetiségűek esetében 3,51, valamint hogy a házasságú nők gyermekszáma a törvény szerinti hajadonokénak nagyjából kétszerese. A házasságú és hajadonok mintabeli arányát is figyelembe véve a mutató értékét 3,1 és 3,3 közöttire becsülhetjük (Kemény és tsai 2004).

A Kemény-féle vizsgálat eredményeit összevetve az országos népmozgalmi adatokkal megállapítható, hogy nemcsak a gyermekvállalás mértékében, hanem annak időzítésében is jelentős etnikai különbségek mutatkoznak: míg a teljes népességnél a 20 éves kor előtt szülők aránya viszonylag alacsony, addig a cigányoknál a 20 évesnél fiatalabb korban vállalt anyaság ugyanolyan gyakori, mint a 25–29 éves kor közötti (I. ábra). Ez a sajátosság, ti. a korai gyermekvállalás úgy tűnik, már a két világháború között is megkülönböztető jegyét jelentette ennek az etnikumnak (Janky 1999). Ugyanakkor az is kiderült, hogy a cigányság korántsem egységes a demográfiai jellemzőit illetően: a Dél-Magyarországon élők termékenysége valamivel alacsonyabb a többiekénél, továbbá bizonyos szubkulturális különbségek is kimutathatók, mint pl. a beás cigányok azon jellemzője, hogy körükben alacsonyabb a tinédzserkori anyaság előfordulása (Janky 2007). Észak-Magyarországon ugyanakkor úgy tűnik, hogy a szegénység és az etnicitás interakciója sajátos demográfiai mintát eredményez: az itt megfigyelhető termékenység ugyanis még a cigányságra jellemző átlagnál is magasabb, egyes becslések szerint 3,3–4 közötti (Janky 2005; Habcsek 2007).

Forrás: Kemény és tsai (2004) 1.22. tábla és Demográfiai évkönyv 2002 alapján.

I. Korspecifikus termékenységi arányszámok a magyarországi cigány és teljes népesség körében 2002
Age specific fertility rates in the Roma population of Hungary and in the total population, 2002

A Kemény-féle felmérés a cigány népességnek több olyan jellemzőjére is rávilágított, amely – ceteris paribus – a magasabb gyermekszám, illetve a korábbi gyermekszülés irányába hat. Ilyen pl. a tartós párkapcsolatban élők relatíve magas aránya, valamint az átlagosnál alacsonyabb iskolázottság. 2003-ban a 15 éven felüli romák körében a legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végzettek aránya 81%, a szakmunkásoké 16%, a legalább érettségizetteké pedig csak 3% volt, míg a teljes népességben ez a megoszlás 45% - 19% - 36% volt (Kemény és tsai 2004; Mikrocenzus 2005). Mivel az első két iskolázottsági csoport termékenysége országos szinten az átlag feletti, a harmadiké viszont az átlag alatti (Spéder 2003; Husz 2006), az iskolázottsági összetétel önmagában is a magasabb átlagos gyermekszámot valószínűsíti.

Mint ahogy arról már szó volt, mivel a cigány népesség egyes, a termékenységgel is összefüggő társadalmi-gazdasági mutatók (iskolázottság, munkaerőpiaci helyzet) tekintetében a lakosság egészétől eltérő összetételű, félrevezető lehet a cigány családok gyermekszámát a teljes népességéhez hasonlítani. Sokkal célszerűbb a mutatók értékeit a hasonló iskolázottságúakéval, illetve hasonló társadalmi helyzetűekével összevetni. Erre nyújt lehetőséget Ladányi János és Szelényi Iván 2000-ben végzett kelet-közép-európai underclass-kutatása, amely országos survey-felvételen alapult, és amely kiterjedt többek között a cigány⁸ és nem-cigány szegény népesség különböző szempontú összehasonlító vizsgálatára is (Ladányi–Szelényi 2004). A kutatásnak eredetileg nem volt célja a termékenység etnikai különbségeinek feltárása, így az adatok később csak korlátozottan voltak erre a célra felhasználhatók. Az adatbázis egy almintájának demográfiai szempontú feldolgozását Durst Judit végezte el, aki a gyerekszám-ban tapasztalható etnikai eltéréseket vizsgálta. Elemzésében két végzettségi csoportot összehasonlítva azt kapta, hogy a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségűeknél a cigány nőknek magasabb a gyerekszám, mint a nem-cigányoknak, míg az általános iskolát sikeresen elvégzők átlagos gyerekszámában nem talált etnikai különbséget (Durst 2006).

A cigányság termékenységének dinamikájára nézve korlátozott számú és egymásnak ellentmondó kutatási eredményekkel rendelkezünk. A 2003. évi cigányvizsgálat adatait a 1993. évi hasonlóval összevetve csökkenő trend állapítható meg, ami azonban a teljes populációhoz képest kisebb mértékű. A nyers élveszületési arányszámok 1971–2003 közötti alakulásából az is kitűnik, hogy ez a csökkenés nem a rendszerváltozás körül, hanem már hamarabb, az 1980-as években elkezdődött. A fiatalkori gyermekszülés elterjedtsége is enyhe csökkenést mutat, azaz a termékenységgel kapcsolatos tendenciák iránya hasonló az országos népességéhez (Kemény és tsai 2004).

⁸ Ebben a vizsgálatban a kutatók – az önbesorolás mellett – az etnikai kategorizáció egy harmadik módját, a kérdezőbiztosi besorolást alkalmazták.

Ennek ellentmondó eredményre jutott azonban néhány terepmunkán alapuló kutatás, amelyek egyes észak-magyarországi falvakban az 1990-es években a romák körében a gyermekszám növekedését és a tinédzserkori szülések terjedését valószínűsítették (Gyenei 1998; Durst 2001; Ladányi–Szelényi 2004). Az ezekben az – alapvetően kvalitatív – vizsgálatokban közölt demográfiai mutatók nem voltak ugyan alkalmasak az említett folyamatok kétséget kizáró igazolására, mindazonáltal felhívták a figyelmet arra, hogy az egyébként is sajátos demográfiai mintázatú észak-magyarországi falvakban elképzelhető, hogy egyes időszakokban az országoshoz képest divergáló termékenységi trendek figyelhetők meg. Kérdéses maradt ugyanakkor, hogy ha valóban kimutatható a termékenység növekedése és az anyák fiatalodása, akkor ezzel kapcsolatban vajon milyen területi kiterjedésű és időben mennyire tartós folyamatról beszélhetünk.

2. A kutatás leírása

A társadalmi struktúra és etnicitás kölcsönhatásának, illetve a termékenység ezen tényezőkkel való összefüggésének vizsgálatát 2007-ben kezdtük el, amikor Borsod megyében kérdőíves adatgyűjtést végeztünk a női népesség körében. Mint korábban már utaltunk rá, az a tény, hogy a cigányság társadalmi összetétele lényegesen különbözik a teljes lakosságtól, bármely, a cigányságnak tulajdonított jellemző esetében kérdésessé teszi, hogy vajon tényleg etnikai sajátosságról van-e szó, vagy valójában strukturális jellemzőt értelmezzünk – tévesen – etnikainak. Ezt a dilemmát kutatásunkban a körültekintő mintaválasztással törekedtünk feloldani. Célunk az volt, hogy a társadalmi helyzet tekintetében minél homogénebb csoportban vizsgálódhassunk, hogy ezáltal minél tisztábban kirajzolódjanak a feltételezett etnikai különbségek. Ezért döntöttünk úgy, hogy a kutatást a leghátrányosabb helyzetű térségekre, azon belül is a falvak érettségivel nem rendelkező lakosságára korlátozzuk, mivel a roma és a nem roma lakosság közötti társadalmi különbséget itt gondoltuk a legkisebbnek.⁹ Másfelől azonban a cigányság összetétele az életkor szempontjából is eltér az ország lakosságáétól, amennyiben körükben nagyobb a fiatalok és kisebb az idősek aránya, márpedig a szülők életkora nagyban befolyásolja a családok gyermekszámát. A mintavételi keretet ezért a 15–49 éves női népességben határoztuk meg.

⁹ Egyes nézetek szerint a rendszerváltozást követő gazdasági recesszió eredményeként a társadalmi hierarchia legalsó szintjén ez a távolság lényegében el is tűnik, amennyiben – elsősorban a recesszió sújtotta térségekben – egy újfajta szegénység, egy etnikailag vegyes „underclass” kialakulása figyelhető meg (Ladányi–Szelényi 2004).

A mintavétel során az edelényi és encsi kistérséget választottuk ki, majd a térség településeiből a cigányság aránya¹⁰ szerinti rétegzett mintát vettünk. A mintába került 25 faluban teljes körű kérdezést hajtottunk végre a 15–49 év közötti, érettségivel nem rendelkező nők körében. Ezzel az eljárással egy összesen 809 fős mintát kaptunk, amely a társadalom legszegényebb, leginkább hátrányos helyzetű háztartásait jeleníti meg.¹¹

A kutatás területi kiterjesztésére 2009-ben nyílt alkalom, amikor az OTKA támogatásának köszönhetően a felmérést Baranya megye sellyei és szigetvári kistérségében megismételhetjük, a borsodival megegyező mintavételi eljárással. Ebbe a kutatásba időközben bekapcsolódtak a Pécsi Tudományegyetem hallgatói¹² is, akikkel lehetővé vált, hogy a sellyei kistérség azon falvaira is kiterjesszük a kérdezést, amelyek az eredeti mintavételből kimaradtak. A mintanagyság ezért itt valamivel nagyobb, 1038 fős lett.

Kutatási témánk szempontjából fontos kérdés az etnikai kategorizáció mikéntje. Felmérésünkben mind az önbesorolást, mind a kérdezőbiztosi besorolást alkalmaztuk. Arra egy másik tanulmányunkban fogunk kitérni, hogy a kétféle módszerrel kapott eredmények mennyiben tértek el egymástól. Jelen írásban ezt a problémát megkerülve az elemzést azok körére szűkítettük, akiknél a kétféle besorolás megegyezett.¹³

A továbbiakban a borsodi és a baranyai felmérés gyermekvállalási mintázatokra vonatkozó eredményeit foglaljuk össze.

3. A két térségi minta megoszlásainak összehasonlítása

A borsodi és baranyai térségek összehasonlítási célú kiválasztását az indokolta, hogy a földrajzi elhelyezkedés (peremvidék), az aprófalvas település-szerkezet, az infrastrukturális és egyéb gazdasági fejlettségi mutatók, valamint a cigány lakosság átlagosnál magasabb koncentrációja tekintetében a két terület sok hasonlóságot mutat. Ezen felül mindkét térséget az országosnál magasabb termékenység jellemzi. Ennek ellenére – mint az a korábbi kutatások alapján várható volt – a két minta nemcsak demográfiai, de a társadalmi helyzet tekin-

¹⁰ Ehhez a 2001. évi népszámlálás településsoros adatait használtuk.

¹¹ Jelen tanulmányban nem foglalkunk állást abban a kérdésben, hogy létezik-e, illetve hogy empirikusan megragadható-e a fent említett etnikailag vegyes underclass. Mintaválasztásunkkal mindenesetre egy ennél valamivel szélesebb csoportot sikerült megragadnunk, ahol azonban a strukturális jellemzők etnicitás szerint a lehető legkisebb mértékben térnek el.

¹² Ezúton szeretném megköszönni a kutatásban közreműködő hallgatók lelkes munkáját és Dövényi Zoltán segítségét, aki a felmérésben való részvételüket lehetővé tette.

¹³ Az említett tanulmány fő mondanóját megelőlegezve annyit érdemes megemlíteni, hogy ugyan a számított mutatók értékei különböztek az alkalmazott etnikai besorolási eljárástól függően, de a nem cigány népességgel való összevetés főbb megállapításait ez érdemben nem befolyásolta.

tetésben is eltér egymástól. A borsodiak valamivel fiatalabbak és alacsonyabb iskolázottságúak voltak, mint a baranyaiak (1. tábla). A nem cigány almintában az alacsonyabb átlagos végzettséget az eltérő életkori összetétel magyarázta, nem úgy a cigányság körében, ahol ez a különbség a korösszetétel hatásának kiszűrése után is megmaradt.

1. A válaszadók befejezett iskolai végzettség szerinti megoszlása a két mintában

Distribution of respondents by the highest completed level of education in the two samples

Iskolai végzettség	Borsod		Baranya	
	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma
0–7 osztály	37%	4%	15%	3%
8 osztály	54%	55%	65%	48%
Szakmunkásképző, szakiskola	9%	41%	20%	49%
Összesen	100%	100%	100%	100%
Esetszám	400	275	355	476

A végzettségbeli eltérés megmutatkozott a munkavégzés terén is, amennyiben a baranyaiak körében jóval nagyobb volt azok aránya, akik rendszeres munkával rendelkeztek¹⁴ (2. tábla). Ugyanakkor a borsodi általánosan rosszabb munkalehetőségekre utal az, hogy itt a végzettség jóval kevésbé befolyásolta a munkaerő-piaci részvételt, ami különösen a romák esetében volt szembevetendő.

2. A rendszeres munkával rendelkezők, a munkanélküliek és az inaktívak¹⁵ aránya a két mintában, %

Proportion of regularly employed, unemployed and inactive people in the two samples, %

Munkaerő-piaci részvétel	Borsod		Baranya	
	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma
Rendszeres munkája van	5	23	16	35
Munkanélküli	23	22	27	21
Háztartásbeli, nyugdíjas	27	16	12	12

¹⁴ A kérdőíves adatok nemcsak a rendszeres munkavégzés terén, de a szezonális és alkalmi munkák piacán is meglehetősen alacsony részvételi arányokat mutattak. Az életút-interjúkból, amelyeket Borsodban készítettünk, kiderült azonban, hogy a kérdőív-válaszok minden bizonnyal csak a legális munkavégzésre vonatkoztak, míg a feketegazdaságban (különösen a szezonális munkák terén) ennél jóval nagyobb a munkaerő-piaci részvétel.

¹⁵ Mivel a nem regisztrált munkanélküliek egy része a korai nyugdíjban lévők, illetve a rokkantnyugdíjasok, másik részük pedig a háztartásbeliek között szerepel, ezeket a kategóriákat inaktívak címen összevontuk.

4. A gyermekvállalási mintázat etnikai és területi különbségei

4.1. A gyermekek átlagos száma

A II. ábra a két etnikai csoport átlagos gyermekszámát mutatja térségenként, öt éves korcsoportos bontásban. Az adatok értékeléséhez feltüntettünk továbbá két, a megfelelő korosztályos női népességre vonatkozó országos szintű mutatót: a 2005. évi Mikrocenzus alapján a községekben élő, alacsony végzettségű (nem érettségizett), valamint a teljes női népesség átlagos gyermekszámát.

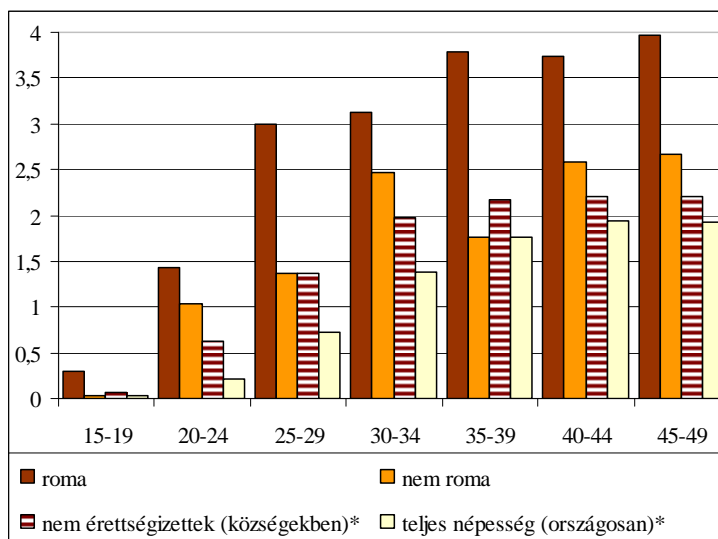
Az adatok azt mutatják, hogy gyermekszám tekintetében szignifikáns eltérések tapasztalhatók a mintabeli roma és nem-roma nők körében. A romák magasabb gyermekszáma mindkét térségben és minden korcsoportban kimutatható. Összességében a borsodi romáknál a gyerekszám-átlag 2,6, míg a nem-romáknál 1,7 volt; ugyanennek a mutatónak az értéke Baranyában rendre 2,1, illetve 1,8 volt. A különbségek délen¹⁶ jóval kisebbek ugyan, de statisztikailag még itt is szignifikánsak (t-teszt). A termékenység etnikai eltérését egyébként a megkérdezettek testvéreinek száma is alátámasztja: míg a romáknál a válaszadók gyerekkori családjában Borsodban átlagosan 5,6, Baranyában pedig 4,3 gyermek nevelkedett, addig a nem roma családokban ez a szám 3,5, illetve 3,2 volt.

Az ábrából a gyerekvállalás időzítésére is következtethetünk: látható, hogy északon a roma nők egyfelől korábban kezdik, másfelől viszont később is fejezik be a gyerekszülést, mint a nem romák. Az előbbi Dél-Baranyára is jellemző, az utóbbi azonban úgy tűnik, nem: itt már a 30–34 éveseknek lényegében ugyanannyi gyerekük van, mint a 45–49 éveseknek.

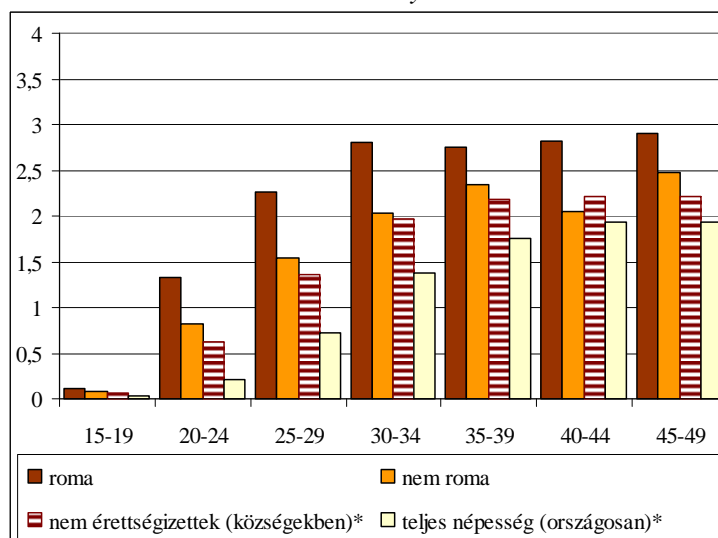
A két ábrából az is látszik, hogy a szült gyermekszám nemcsak a romák körében magasabb az átlagnál, de a nem roma almintában kapott értékek is – egy-egy korcsoporttól eltekintve – magasabbak mindkét országos referencia-értéknél. A vizsgált két hátrányos helyzetű térségben tehát nemcsak a romák, de a hasonló iskolázottságú nem romák is az átlagosnál több gyermeket vállalnak. Ezen belül azonban nincs szignifikáns eltérés a borsodi és baranyai nők között. Nem így a romák esetében, ahol a kiemelkedően magas borsodi termékenységet adataink is megerősítik.

¹⁶ A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a két térség közti eltérés nem egyszerűsíthető le pusztán a beás és a magyar cigányok közötti szubkulturális különbségekre, ugyanis a déli területeken élő romungróknál sem találtunk olyan magas gyermekszámot, mint északon.

2.a Borsod

2.b Baranya

* Mikrocenzus 2005.

II. A 15–49 éves nők átlagos gyermekszáma korcsoportonként, etnicitás szerint és országosan
Average number of children among 15–49-year old women by age, ethnic group, and nationally

4.2. Gyermekszám-különbségek iskolai végzettség szerint

Az iskolai végzettség a munkalehetőségeken, jövedelmi viszonyokon és egyéb tényezőkön keresztül befolyásolja a gyermekvállalási kedvet is. Amint arra már utaltunk, lehetséges ezért, hogy amit a gyermekszámokban etnikai különbségként észlelünk, azt valójában az iskolázottsági összetétel eltérése magyarázza. Megnéztük ezért a gyermekszám-átlagokat az egyes végzettségi csoportokra külön-külön is.

A roma almintában a várakozásunknak megfelelően az iskolai végzettség emelkedésével egyenesen csökkent az átlagos gyermekszám (3. tábla). A nem cigányoknál azonban ezt nem tapasztaltuk: minimális különbségek mutatkoztak csak a mutató értékeiben, amelyek statisztikailag nem bizonyultak szignifikánsnak. A szakmunkásképzőt végzetek esetében már lényegében nem volt etnikai különbség a két csoport között. Sőt, első látásra úgy tűnik, mintha az ebbe a csoportba tartozó roma nők még kevesebb gyereket vállaltak volna, mint nem-roma társaik. Ez utóbbi összefüggés azonban látszólagosnak bizonyult, ugyanis az a két csoport eltérő korösszetételének (ti. a szakmunkás cigány nők átlagosan fiatalabb életkorának) volt tulajdonítható.

3. Átlagos gyermekszámok iskolai végzettség és etnicitás szerint Average numbers of children by educational attainment and ethnicity

Iskolai végzettség	Borsod		Baranya	
	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma
0–7 osztály	3,3	1,8	2,5	1,9
8 osztály	2,3	1,7	2,1	1,6
Szaktanácsképző, szakiskola	1,4	1,8	1,6	1,9

Azt a hipotézist, amely szerint pusztán a végzettségbeli eltérések nem magyarázzák a romák magasabb gyermekszámát a nem-romákéhoz képest, lineáris regresszióval is ellenőriztük. A keresztátlákhöz képest ennek a módszernek az előnye az, hogy az etnicitás hatását a gyermekszámra nem csak iskolázottság szerinti bontásban tudtuk bemutatni, de eközben kontrollálni tudtuk azt a tényt is, hogy a két etnikai almintában életkori összetétele, ha kismértékben is, de különbözik egymástól. Mivel a két vizsgált térség között a leíró statisztikák szerint lényeges eltéréseket tapasztaltunk, a modellben a felvétel helyszínét megjelenítő változót is szerepeltettük. A fentiek alapján az is látható, hogy gyermekszám tekintetében a térségek közötti különbség a két etnikum esetében nem azonos, ezért a vizsgálatba bevontunk egy, az etnicitás és a térség interakcióját megjelenítő változót is.

A szült gyermekszám átlagát az alábbi regressziós egyenessel becsültük:
 $GYSZ = b_0 + b_1 \cdot KOR + b_2 \cdot VÉGZETTSÉG + b_3 \cdot ETNICITÁS + b_4 \cdot MEGYE + b_5 \cdot INTER$, ahol

KOR = a megkérdezett életkora (folytonos)

VÉGZETTSÉG = az iskolázottság háromértékű változójából képzett két dummy változó (0–7 OSZTÁLY és SZAKMUNKÁSKÉPZŐ, referenciakategória: 8 általánost végzett)

ETNICITÁS = etnikai hovatartozás (1 = roma, 0 = nem roma)

MEGYE = a vizsgálat helyszíne (1 = Borsod, 0 = Baranya)

INTER = ETNICITÁS és MEGYE változó szorzata

A modell paramétereit a 4. táblában foglaltuk össze.

*4. Lineáris regressziós paraméterek a szült gyerekszám becslésére
 Linear regression model explaining numbers of children born*

	B	SE B	Beta
Konstans	-1,27	0,14	
KOR	0,09	0,01	0,54**
VÉGZETTSÉG			
0–7 OSZTÁLY	0,46	0,11	0,09**
SZAKMUNKÁSKÉPZŐ	-0,27	0,0	-0,07*
ETNICITÁS	0,40	0,10	0,11**
MEGYE	0,04	0,11	0,01 (ns)
INTER	0,42	0,15	0,11*
R ² = 0,34 N = 1505			

** p < 0,001 * p < 0,01

Amint az az eredményekből látható, a gyermekszámokban tapasztalható etnikai különbségek akkor is megmaradnak, ha mind az életkort, mind az iskolázottságot kontrolláljuk. A romák magasabb gyermekszáma tehát nem magyarázható pusztán a két minta életkori vagy végzettségbeli eltéréseivel, hozzájuk képest a hasonló társadalmi helyzetben lévő nem-romák szignifikánsan kevesebb gyereket vállalnak.¹⁷ Az eredmények megerősítik a két térséggel kapcsolatos korábbi sejtésünket is, mely szerint a területi különbségek befolyása a gyerekvállalásra eltérő mértékű a két etnikum esetében. A nem-romáknál – minden egyéb kontrollálása mellett – lényegében hasonló gyermekszám-átlagokat ta-

¹⁷ Az iskolázottságot megjelenítő két dummy változó paraméterei végzettségi csoportonként meglehetősen nagy különbséget jeleznek a gyermekszámokban, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek egy része a gyerekvállalás időzítéséből fakad. A szakmunkásbizonyítványt szerzett nőknek azonos életkorban pusztán azért is kevesebb gyermekük lehet, mint a nyolc általános végzettségűeknek, mert később fejezték be az iskolát.

pasztalunk a két megyében, míg a romák esetében a borsodiaknál a becsült átlag – a MEGYE nem szignifikáns paraméterével nem számolva – 0,42-del nagyobb, mint a baranyaiaknál.

4.3. Az ideális gyerekszám

Mint láttuk, az iskolázottsági összetétel eltérése a gyermekszám etnikai különbségeit csak részben indokolja. Emellett minden bizonnyal a gyerekvállalással kapcsolatos tudati, attitűdbeli tényezők is szerepet játszanak. Erre vonatkozóan kérdőívünkben egyetlen direkt kérdés szerepelt, amely a megkérdezettek véleményét tudakolta az ideális gyerekszámról.

Az átlagok összehasonlítása (5. tábla) azt mutatja, hogy a gyermekszám-ideák terén nem túl nagy, de mindenesetre szignifikáns különbségek tapasztalhatók, amennyiben a roma nők eleve több gyermeket tartanak ideálisnak, mint nem roma társaik. Ezen belül érdekesek a térségi különbségek, amelyek azt mutatják, hogy Baranyában etnikai hovatartozástól függetlenül nemcsak a borsodi mintához, de az országoshoz képest is alacsonyabb az ideális gyermekszám. Az viszont elgondolkodtató, hogy a két mintában a megkérdezettek egy-egyedének már a felvétel időpontjában több gyereke volt, mint amennyit ideálisnak tartott. E mögött minden bizonnyal részben a családtervezés hiánya, illetve a fogamzásgátlás alacsony hatékonysága áll, de erre a kérdőívünkben nem tudtunk rákérdezni.

5. Ideális gyermekszám etnicitás szerint *Ideal number of children by ethnicities*

Etnicitás	Borsod	Baranya	Országos*
Roma	2,5	2,2	2,4
Nem roma	2,1	1,9	2,1

* Kapitány (2002).

4.4. Az első gyermekvállalás kora

Mint tudjuk, az alacsony végzettségű nők nemcsak több gyermeket vállalnak termékeny életük során, de korábban is kezdik a gyermekszülést. Ezt adataink is megerősítették: az első gyermekvállalás kora mindkét térségben és szubpopulációban lényegesen alacsonyabb volt az országos értéknél (erre már a II. ábrából is következtethetünk), de ezen felül etnikai különbségek is kimutathatók voltak. A cigány anyák átlagéletkora az első gyermek születésénél Borsodban 19,0, Baranyában pedig 19,7 év, míg a nem-cigányoké ennél szignifikánsan magasabb, 21,1, illetve 20,9 év volt. A gyermekvállalás időzítésében mutatkozó eltérés összefüggésben volt az első élettársi, illetve házastársi kapcsolat alakításának életkorával. Ezen a téren is mutatkoztak etnikai különbségek, az azonban közös volt, hogy a párkapcsolat-alakítást mindkét alpopulációban egyaránt hamar, mintegy egy év múlva követte az első gyerek megszületése.

A vizsgált népességben meglehetősen magas volt a tinédzserszülések előfordulása. Míg országosan jelenleg a tinédzserszülések az összes élveszületéseknek csak mintegy 2%-át jelentik, addig a mintánkban a 18 évesnél fiatalabb anyák aránya ennél jóval nagyobb volt. Az etnikai különbségek itt is szembetűnőek: a nem cigány anyáknál a mutató értéke ugyan az országosnál számottevően magasabb volt (Borsodban 8%, Baranyában 11%), de a cigányság körében ennek többszörösét tapasztaltuk (31%, illetve 24%).

Azt is megvizsgáltuk, hogy vajon időben változott-e a tinédzserszülések előfordulása. Ehhez három születési kohorszt választottunk, ahol a legidősebbek az 1980-as évtized fordulóján, a középső korosztály a rendszerváltozás körül, a legfiatalabbak pedig az ezredforduló táján értek szülőképes korba. Az eredmények nem igazolták a korábban említett település-szintű vizsgálatok megállapításait az anyák fiatalodásával kapcsolatban, ugyanis az adatok a tinédzserszülések gyakoriságának csökkenését mutatták (6. tábla). A baranyai romáknál a középső kohorszban ugyan átmenetileg nőtt a fiatalkorú anyák hányada, de a legfiatalabbak esetében az arány már a legidősebbeké alatt marad.

6. A tinédzser anyák előfordulása a 18 éven felüli nők körében,
kohorszonként és etnicitás szerint, %
*Teenage mothers among women over 18 years old,
by cohort and ethnic group, %*

Születési kohorsz	Borsod		Baranya	
	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma
1960–69	35	10	25	14
1970–79	33	9	31	11
1980–89	24	3	20	8

Összegzés

Két halmozottan hátrányos helyzetű, etnikailag vegyes térségben végzett kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy vajon az alacsony iskolázottság milyen feltételek mellett jár magas gyermekszámmal. Kérdőíves felvételünk mintáját úgy alakítottuk ki, hogy abban a roma és nem roma népesség társadalmi helyzete a lehetőségekhez képest a leginkább hasonló legyen. Vizsgálatunkat ezért az összehasonlíthatóság érdekében az alacsony végzettségű (érettségivel nem rendelkező) női népességre korlátoztuk.

Kutatási eredményeink az iskolázottság és a gyerekszám közötti összefüggés számos részletét pontosították. Beigazolódott, hogy az alacsony végzettség ugyan valóban együtt jár az átlagosnál magasabb gyermekszámmal, de ezen belül nem mindegy, hogy mely etnikai csoportban és mely térségben vizsgálódunk. A nem roma népességre ugyanis azonos végzettség esetén sem jellemző az olyan magas gyermekszám és az olyan korai gyermekszülés, mint amilyent a romáknál tapasztaltunk. Ebben a tekintetben kiemelt jelentősége van a szakmunkás végzettségnek, amely csoportban a fertilitás mintázatában etnikai eltérések már alig jelentkeznek. Ilyen végzettségű roma nőket azonban még inkább csak a fiatalok körében találtunk.

Az is látható, hogy Dél-Baranya termékenységi mintázat tekintetében sokkal homogénebb, az itt élő cigányság gyermekszáma sokkal közelebb van a nem cigányokéhoz, mint az Borsodban megfigyelhető. Az a fajta hagyományos gyermekvállalási modell, amelyben a nők korán vállalják első gyermeküket, amelyet azután a teljes termékeny életszakaszában további gyermekek követnek, ma már csak az északi – és feltehetően a hasonló társadalmi-etnikai összetételű (észak)keleti – roma nők körében figyelhető meg. Ez a modell magas gyermekszámmal és gyorsan növekvő népességgel jár együtt, míg a baranyai térségben – csakúgy, mint a borsodi nem roma nők esetében – a termékenység szintje sem a romáknál, sem a nem romáknál nem sokkal magasabb az egyszerű népesség-reprodukciót lehetővé tevő szintnél. Amíg északon a cigány nők befejezett termékenysége az országos átlag több mint kétszerese, addig az itt élő nem romáké (hózzávetőleg 1,3-szeres aránnyal) inkább a baranyai népességéhez áll közelebb. Az etnikai összetétel, a roma népesség átlagosnál nagyobb aránya tehát mindkét térségben hozzájárul az országosnál magasabb termékenységhez, és ez nem pusztán az erre az etnikumra jellemző rosszabb strukturális pozíció miatt van így, hanem további tényezők is szerepet játszanak benne. Hogy ezen tényezők természetét, az etnicitás jelentésének tartalmát megértsük, és így állást tudjunk foglalni abban, hogy ezek valóban a cigányság *kulturális* jellemzőihez köthetők-e, ahhoz további vizsgálatok szükségesek.

IRODALOM

- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Durst J. (2001): „Nekem ez az élet, a gyerekek”. Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben”. *Századvég* 3. 71–92.
- Durst J. (2006): *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004)*. PhD. disszertáció, Budapest.
- Gyenei M. (1998): A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság* 1998. november 14.
- Hablicsek L. (2003): A népességreprodukció területi aspektusairól. *Demográfia* 46/1. 45–72.
- Hablicsek L. (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 50/1. 7–54.
- Hablicsek L.–Kovács K. (2007): *Az életkilátások differenciálódása iskolázottság szerint, 1986–2005*. KSH NKI Kutatási Jelentések 84. KSH NKI, Budapest, 2007/1.
- Hoóz I. (1973): *Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében II*. A KSH NKI és az MTA Demográfiai Bizottságának közleményei 37. KSH NKI, Budapest, 1973/2.
- Hoóz I. (1991). A társadalmi folyamatok és a cigánynépesség. In Utasi Á.–Mészáros Á. (szerk.): *Cigányélet*. MTA PTL, Budapest, 54–77.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia* 49/1. 46–67.
- Janky B. (1999): A cigány nők helyzete. In Pongrácz Tné–Tóth I. Gy (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1999*. TÁRKI-SZCSM, Budapest, 217–238.
- Janky B. (2005b): A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy I. és tsai. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. TÁRKI-ICSSZEM, Budapest., 136–148.
- Janky B. (2007): A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. *Demográfia* 50/1. 55–73.
- Kamarás F. (2001): Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia* 44/1–2. 44–73.
- Kapitány B. (2002): A cigányság életkörülményei. In Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés. Életünk fordulópontjai. Műhelytanulmányok 1*. KSH NKI, Budapest, 121–129.
- Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Klinger A. (2001): Halandósági különbségek Magyarországon iskolai végzettség szerint. *Demográfia* 44/3–4. 227–258.
- Ladányi J. (1996): Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi szemle* 4. 27–41.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég Kiadó, Budapest.
- Szukicsné S. K. (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia* 43/4. 445–476.

Tárgyszavak:

Termékenység
Iskolázottság
Etnikum
Regionális különbségek

**LOW EDUCATIONAL ATTAINMENT LEADS TO MANY CHILDREN?
ABOUT SOME REGIONAL AND ETHNIC ASPECTS OF HIGH
FERTILITY**

Abstract

Currently, the Total Fertility Rate (TFR) is 1.3 in Hungary, but the national figure conceals substantial regional variations. The TFR is the lowest in Budapest (1.1), while this value is around 2.0 or more in the North Hungary region. The fertility is well above the average in some socio-economically disadvantaged micro-regions of the country. The ethnic composition of these areas undoubtedly plays a part in that.

In order to separate the ethno-cultural and the socio-economic effects in high fertility, a research was carried out among lower educated, Roma and non-Roma women aged 15–49 in a multiply-disadvantaged North Hungary area in 2007. The survey was repeated in South Baranya in 2009.

The results show that though low educational attainment goes hand in hand with above-average fertility, the closeness of relationship varies by ethnicity and region. Significant fertility differences in the number and the timing of childbirths have been found between Roma and non-Roma women of the same level of education in both regions. Nevertheless the fertility patterns in South Baranya are more ethnically homogeneous than those in North Hungary.

MELLÉKLET

Teljes termékenységi arányszám kistérségeként (2001–2004 átlaga)
Total fertility rates by micro-regions (mean of 2001–2004)

